

В УКРАИНЕ ТА НА УКРАИНЕ: ЗАУВАГИ ДО НОВІТНЬОГО ГРАМАТИЧНОГО FİLIOQUE

У статті розглядається питання про використання граматичної форми *в Україні* в російській мові. Ця форма з погляду системи, норми та історії мови є цілком правомірною і вживалася ще класиками російської літератури. Типологічно ситуація подібна до історії форм *в Русі — на Русі, на Москві — в Москві*. Сучасні прагнення не допустити до використання в російській мові Росії форми *в Україні* і проголошення натомість форми *на Україні* єдино нормативною ґрунтуються виключно на ідеологічних засадах.

Ключові слова: Україна, Русь, Москва, українська мова, російська мова, ономастика, топонімія.

Поділитися своїми міркуваннями щодо означеної проблеми нас спонукали дві публікації однієї статті доктора філологічних наук, професора, члена Міжнародного ономастичного комітету, ономастичної та термінологічної комісії Міжнародного комітету славістів, головного наукового співробітника Інституту мовознавства РАН О. В. Суперанської. Перша з публікацій під назвою «Об опасности близкородственного двуязычия» розміщена на інтернет-порталі Російського інформаційно-дослідницького центру «История фамилий»¹, науковим керівником якого є доктор філологічних наук, професор, фахівець з проблем загальної і російської ономастики М. В. Горбаневський. Її дубль під назвою «Об опасности украинизации антропонимов» опублікований у січневому числі за 2008 рік єдиної у своєму роді російської науково-популярної газети «Мір імён и названій», що видається тим самим центром.

Якби не той високий рівень щаблів наукової табелі про ранги, що його посідають московські автор та публікатори статей, в українській науковій періодиці можна було б узагалі не реагувати на подібні антиукраїнські випадки. Але ж, як казав відомий кіногерой Павла Луспекаєва, за державу прикро. У даному випадку — навіть за дві держави. Скажімо, чого варта заява, що в Україні є 30 національностей (насправді — понад 100!) і що всі вони проголошені українцями?! Чого варта констатація, що українська мова розмежувалася з російською (між рядками — відгалузилась від неї!) тільки з XV–XVI ст.?! Або ж пропозиція писати в українських офіційних документах імена етнічних росіян, що є громадянами України, виключно по-російськи у разі графічного збігу цих антропонімів в обох мовах?! Хто повірить, що це сказано вченим — членом ономастичної та термінологічної комісії Міжнародного комітету славістів? Але ж ось цитата: «... в документах русского человека по имени *Белан Алексей Евгеньевич* пишут

¹ Суперанская А. В. Об опасности близкородственного двуязычия // www.familii.ru/index.php?pCode=publication&p=&pID=100.

Белан Олексій Євгенійович <...> Я бы оставила всю эту формулу имени: *Белан Алексей Евгеньевич* в документе на украинском языке без всяких изменений, поскольку те же самые буквы есть в русском и украинском алфавитах. Пусть в произношении это звучит несколько иначе, зато мы сохранили документальную точность» .

Це ж наскільки треба не орієнтуватися у відмінностях фонетики російської та української мов! Утім, при читанні твору О. В. Суперанської взагалі виникає враження, що автор і справді уявляє українську проблематику на рівні Валуєвського циркуляру та Емського указу. Ось, наприклад, дослідниця стверджує, що примусова українізація російських імен *Александр, Елена, Ефрем* тощо внаслідок заміни їх в офіційних документах українськими іменами *Олександр, Олена, Охрім* та ін. псує російську самоідентичність. Начебто й не знає вона про офіційну українсько-російську двомовність українського паспорта. А взагалі чи здогадується автор, що підступні українці «українізували» ці та багато інших грецьких із походження антропонімів ще з часів княгині Ольги, а то й раніше: адже з тих пір походять сучасні українські форми названих та маси інших антропонімів. І як же тоді бути з молодим віком української мови, яка, за словами О. В. Суперанської, пішла у світи без фонетики і граматики і стала мовою лише тоді, коли використала російський діалектний «непотріб». А як наразі з іменами *Александр, Елена, Ефрем* і под., які росіянам «підсунули» хитрі й улесливі греки (див. їхні літописні характеристики) через старослов'янську мову?! Та й сама сучасна російська літературна мова чи не є щонайменше ізводом болгарського варіанта старослов'янської мови. Чи не зіпсувало це російську самоідентифікацію?!

У цілому ж від названих публікацій складається таке враження, що уявленню деяких сучасних не те що пересічних росіян, а й провідних філологів Російської Федерації Україна ввижається зоною сегрегації та апартеїду, де росіяни та українці змушені існувати в паралельних вимірах і не перетинаються в житті. Хоча ні — перетинаються, бо О. В. Суперанська пише, що їм доводиться спілкуватися близькоспорідненими мовами. Але від двомовності тут слід відмовитися, тому що «рядового человека, не прошедшего длительной специальной подготовки, невозможно обучить всем тонкостям украинского и русского правописания, произношения, словоупотребления. В его сознании непременно произойдёт *креолизация*, т. е. смешение обоих языков, и через 10–20 лет не будет ни русского, ни украинского языков, а получится пёстрая смесь восточнославянских наречий». Отакої!

Як ідеал О. В. Суперанська наводить міжнародні з'їзди славістів, де кожен говорить своєю слов'янською мовою і всі усіх розуміють. Слава Богу, що з'їзди відбуваються раз на 5 років, що коло їх учасників не є визначальним для мовної ситуації Славії і що ці славісти, як правило, пройшли тривалу спеціальну підготовку! Інакше всі слов'яни давно скотилися б до загальнослов'янської креолізації. Можемо заспокоїти російську колегу: навіть за умов штучної мовної ситуації з'їзду славістів учасникам часто-густо доводиться долати міжслов'янські мовні бар'єри за допомогою третьої мови-посередника (і тут російська мова як *lingua franca* є поза конкуренцією) або за допомогою колег. А ось нехай спробує вона поспілкуватися виключно російською мовою у Польщі чи Словенії або Македонії (країни трьох останніх Міжнародних з'їздів славістів) та ін. у магазині, у транспорті тощо. Що з того буде? А вже запропонувати подібний варіант комунікації як взірєць для вирішення мовної ситуації в Україні — це навіть не повертати її до сценічних діалогів Штепселя і Тарапуньки (з їх римейками на сучасно-

му українському телебаченні), а вказувати шлях до такого лінгвістичного трилера, що сам Хічкок міг би позаздрити наслідкам з його сюжету!

Тепер звернімося до визначеної назвою статті проблеми. О. В. Суперанська у преамбульній частині своїх публікацій особливо підкреслює: «... пишу “*на Україне*”, а не “*в Україне*”, потому что пишу по-русски».

Взагалі, як нам здається, треба знати своїх класиків і пам'ятати їх. Або забути і вилучити з навчальних програм Російської Федерації! Бо ось натрапить допитливий школяр чи студент на написане ними *в Україне, в Україну* — і ніхто з названих представників російської ономастичної школи та їх вихованців йому не пояснить, чому це воно «не по-російськи». Звернемося, наприклад, до творчості поета-декабриста К. Ф. Рилєєва, який до поеми «Войнаровский» додає написаний істориком-декабристом О. Й. Корніловичем життєпис Мазепи, де читаємо таке: «Между тем шведы были разбиты при Добром и Лесном, и Карл обратился *в Украину*»² (тут і далі у цитуванні виділено нами.— М. З.). У життєпису Войнаровського, написаному декабристом О. О. Бестужевим, також читаємо: «Участник тайных замыслов своего дяди, Войнаровский в решительную минуту впадения Карла XII *в Украину* отправился к Меншикову...»³. У віршованому тексті поеми конструкція, що нас цікавить, зустрічається двічі: «Нагрязнул Карл на Русь войной / — Все *на Україне* ополчилось»⁴; «Мазепа с северным героем / Давал *в Україне* бой за боем»⁵. Незабаром О. С. Пушкін, «Полтаву» якого не запідозриш у прояві надлишкової прихильності до української ідеї, писав-таки з прийменником *в*: «Внезапно Карл поворотил / И перенес войну *в Украину*»⁶ (явний інтертекстуальний зв'язок з декабристами); «Старик Палей из мрака ссылки / *В Украину* едет в царский стан»⁷. Проти цих двох вичерпних прикладів у тексті «Полтави» немає відповідної конструкції з прийменником *на*. Можна було б подумати, що О. С. Пушкін ужив зазначені форми з міркувань збереження рими і віршованого розміру, але в нього не той рівень таланту, щоб на догоду рими підлаштовувати граматику. Ось і в прозових ремарках до твору поет пише: «Езуит Зеленский, княгиня Дульская и какой-то болгарский архиепископ, изгнанный из своего отечества, были главными агентами Мазепиной измены. Последний в виде нищего ходил из Польши *в Украину* и обратно»⁸. То хіба ж К. Ф. Рилєєв, або О. С. Пушкін, або інші писали і пишуть не по-російськи?

Хоч і йдеться про очевидні речі, усе ж тут слід пояснити семантичне підґрунтя того, чому багато хто в Україні й особливо в Росії, за історичним прикладом Ніни Андрєєвої, «не може поступатися принципами» у використанні аналізованих форм. Прийменник *в* (*у*) в українській мові, сполучаючись з місцевим відмінком при вираженні просторових відношень, уживається, серед іншого, при означенні предмета, місця, простору, де відбувається дія чи хто-небудь або що-небудь перебуває⁹. Те саме значення має і російський прийменник *в*. При цьому український прийменник *у* (*в*) та його російський відповідник *в* у цьому значенні підкреслюють певну доцентрову організацію позначуваного топосу, периферія якого від своїх меж тяжіє до центру, організується тим центром.

² Рилеев К. Ф. Сочинения / Сост. Г. А. Колосовой; вступ. ст. и прим. А. М. Пескова.— М., 1988.— С. 205.

³ Там же.— С. 206.

⁴ Там же.— С. 219.

⁵ Там же.— С. 223.

⁶ Пушкин А. С. Избранные сочинения : В 2 т.— М., 1980.— Т. 1.— С. 610.

⁷ Там же.— С. 611.

⁸ Там же.— С. 622.

⁹ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 270.

Прийменник *на* у сполученні з місцевим відмінком в українській мові також здатний передавати тотожні значення межової організації топосу: «*На господі у себе Чайченко такий самий небалакучий, як і в людях*» (Марко Вовчок); «*Про Андрія забули й думати на селі...*» (М. Коцюбинський)¹⁰; пор. рос. *первый парень на селе; оставаться на хозяйстве*. Але в цьому випадку підкреслюється саме просторовість певної події, предмета, стану, явища безвідносно до центру.

У давні часи прийменник *на* в такому значенні використовувався значно ширше: «*Бысть глады крѣпокъ на странѣ тои; Почали бахоу грабити недобрии лю(д)е села и дворы в городѣ, и клѣти на городѣ*»; «*Села къ Новугороду по Фектистовѣ грамотѣ, что на Тфери докончалъ*»¹¹. Або ось таке повідомлення про завершення будівництва Спасо-Преображенського собору в 1292 р.: «...иконописцы подписаха на Твери церковь камену святого Спаса...». Цікаво поглянути в цьому аспекті на назву *Москва*. Перша її літописна згадка в Іпатіївському літопису під 1147 р. фіксує форму *в Московѣ* («*Приди ко мне, брате, в Московѣ*»¹²) — йдеться про місто. А ось надалі конструкція *на Москві* тощо зустрічається в літописанні багато разів, наприклад, у Лаврентіївському літопису: «*приѣхаста на Москву, пожди мало на Москвѣ, Михалко с Москвы поѣха*» (під 1174 р.), «*прииде изъ Царяграда на Русь пресвященнии Киприянь митрополит на свою митрополью на Москву*» (під 1382 р.); «*приде из Орды на Москву князь великый Василей Дмитревичъ*» (під 1391 р.) тощо. Попри те, що при аналізі назви слід зважати на її омонімію — *Москва* як місто, *Москва* як ріка, *Москва* як населення князівства, *Москва* як князівство, — серед контекстів є однозначні приклади форми *на Москві* у значенні «у Московському князівстві». Як яскравий приклад цього можна навести місце під 1401 р. із Євреїновського літопису: «*Того же году в Новегороде и на Москвѣ, и в Ладогѣ, и в Порхове, и в Тѣсове, и в Торжку, и во Твери, и в Дмитрове, и по всем руским волостем было повѣтрие велми велико*»¹³.

Також слід наголосити, що серед наведених вище форма *с Москвы* є граматико-семантичним антонімом до форми *на Москвѣ*, пор.: «*кто въ киевѣ нача первѣе княжит(и) и откуда руская земля стала естъ*» (у заголовку «Повісті временних літ»), «*пришедшю въ свои градъ Киевѣ*» (про Кия в тій самій Повісті) у виразах на зразок «*ишедѣ бо ис Києва*» (під 975 р.). В останніх прикладах відображена граматико-семантична антонімія форм *въ Киевѣ* — *ис Києва*. Таким чином, приклади ілюструють змінність мовного узусу у вживанні прийменників *у(в) та на*.

Принагідно звернемо також увагу на назву *Русь*. Пошуки етимології цієї назви, яким присвячена велика кількість публікацій, залишили осторонь функціональну історію назви за писемними джерелами. Так ось: митрополит Кипріян прибуває *на Русь*, тому що *Русь* тут не назва Московського князівства, і *на Москву* тому, що саме Московське князівство ще не є тим потужним і єдиним центром, яким воно почне ставати зовсім незабаром.

Узагалі ж назва *Русь* у процесі перебирання її московськими землями поступово втрачає хоронімічне значення і все більше виявляє свій символічний зміст. Про це свідчить те, що давньоруська форма *в Русі* давно вийшла з ужитку — сьогодні вживається форма *на Русі* (рос. *на Руси*). Тут, наприклад, щодо назви поеми М. Некрасова «*Кому на Руси жить хорошо?*» наведемо тільки такий факт: по-

¹⁰ Там же, 1974.— Т. 5.— С. 8.

¹¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : В 3 т.— СПб., 1902.— Т. 2.— Стлб. 264.

¹² ПСРЛ.— Т. 2. Ипатьевская летопись.— СПб., 1908.— Стлб. 339.

¹³ ПСРЛ.— Т. 35. Летописи белорусско-литовские.— М., 1980.— С. 231.

шукова система Google на запит «на Русі» виводить приблизно 1 390 тис. входжень в Інтернеті, тоді як на запит «в Русі» повертається близько 27 100 входжень, причому в останньому випадку вони стосуються саме історичної проблематики. Відповідні запити українською мовою дають близько 80 тис. входжень для першого випадку та понад 92 тис. — для другого (при тому, що омоформа *у русі* (від *рух*) не відокремлюється в пошуку), а основна маса обох входжень також стосується історичної проблематики. Між іншим, як свідчить статистика, в лінгвосвідомості як росіян, так і українців назва *Русь* нині однозначно закріплена за Росією.

Натомість у минулому, коли Руські землі ототожнювалися з князівською державністю Києва, в літописанні бачимо формулу *в Русі*: «а Олговичи послаша моужи свои и водиша великого князя Всеволода ко кръсту, а Романа *в Русі*» (1204 р.). «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» наводить безліч подібних цитувань, наприклад: «Се бо токмо Словѣнск язык *в Русі*. Поляне, Деревляне, Ноугородьци, Полочане, Дреговичи, Сѣверь Бужане... послѣже... Вельняне; первое преложены книги Моравѣ. яже прозвасе грамота Словѣнська. яже грамота естъ *в Русі* и в Болгарѣхъ Доунаиска»¹⁴. Попри те, що в подібних випадках також слід розмежовувати назви *русь* як етнонім (тоді *в русі* = *серед русі*, *у русів*) та *Русь* — як хоронім, усе ж конструкція *в Русі* щодо Київського князівства є беззаперечною: легко знайти багато літописних прикладів, коли про тих, хто їде до Києва з інших князівств, пишеться, що той їде *в Русь*. Можна, звичайно, деталізувати функціональну еволюцію назви, проте таке завдання виходить за межі даної публікації.

Відтак функціонально-семантична антитеза форм *на Україні* — *в Україні* виявляється типологічно зіставною з формами *в Русі* — *на Русі* та *в Москві* — *на Москві*. Не вдаючись до окремого розгляду питання про етимологічне походження назви *Україна*, зауважимо лише, що відомі виведення цієї назви від незасвідченої племінної назви *укра* (С. Плачинда) або від того ж кореня, що й дієслово *украяти* «відтяти» (тоді *Україна* — це відвойована, *украйна* мечем територія, як вважав С. Шелухін), не є переконливими. Проте так чи інакше, сама назва *україна* (ще не як хоронім, тобто на дономастичній стадії свого існування) позначає з найдавніших часів її фіксації окраїнні, порубіжні землі.

Про це, на наше переконання, свідчить уже перша літописна згадка назви під 1187 р. Як відомо, навесні того року київський князь Святослав зі своїм сватом Рюриком організували похід на половців, до якого приєднався переяславський князь Володимир Глібович. На звернення Володимира Глібовича до Святослава і Рюрика йому з дружиною і разом із чорними клобуками дозволили виступити попереду основних сил, «зане бѣ моужь бодрь и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тосняся на добра дѣла». Проте серед чорних клобуків виявилися зрадники, які попередили своїх сватів половців і ті встигли вчасно відійти за Дніпро. Повернувшись додому після невдалого походу, Володимир Глібович тяжко захворів і помер. Про жалобу за князем літописець пише так: «... и плакашася по немь вси Переяславци, бѣ бо любя дружиноу, и злата не сбирашеть, имѣния не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ, бѣ бо князь добръ, и крѣпокъ на рати, и моужьствомъ крѣпкомъ показаяся, и всякими добродѣтелми наполнень. О нем же Оукраина много постана»¹⁵.

¹⁴ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 117–124.

¹⁵ ПСРЛ.— Т. 2. Ипатьевская летопись.— Стлб. 652–653.

Весь контекст цього уривка свідчить про те, що назва *украина* в даному разі не стосується всіх Київських земель. Так, літописець першими називає переяславців. А ось якби він під назвою *украина* мав на увазі й київські землі, то саме кияни були б першими на кінчику його пера. Далі зрозуміло, що передусім переяславцям був любий своїми чеснотами Володимир Глібович. Киянам від його щедрот не перепадало, тому було б дивним, якби Київська земля, маючи свого великого князя, так побивалася за сусіднім рядовим князем.

Натомість привертає увагу інше: межуючи зі східним пограниччям Київського князівства, саме Переяславське князівство на своєму сході і півдні межувало з Диким полем і відіграло роль важливого форпосту Русі в обороні від половців. Смерть Володимира Глібовича, який, очевидно, міг чинити опір Дикому полю і вмів жити у злагоді з чорними клобуками (а вони відігравали велику роль у військово-політичному житті Русі та в її протистоянні з половцями), у момент піку протистояння з половцями, коли їх бойові сили вислизнули від князя (та ще й перед літом, коли степ годує половецьких коней), справді могла з особливою стурбованістю сприйнятися південно-східним переяславським порубіжжям, бо саме йому першому, як тогочасній *україні* руських земель, загрожувало половецьке вторгнення. І справді, весь той рік пройшов у постійних сутичках Русі з половцями, допоки взимку за допомогою тих самих чорних клобуків половців було відігнано від їхніх веж аж до Дунаю. Отже, дотичні докази свідчать, що перша літописна згадка назви *україна* стосується саме порубіжних зі степом руських земель.

Наступна літописна згадка назви *україна* з'являється тут же під 1189 р. і є прозорішою з погляду її віднесення до окраїнних земель. За літописом, галицькі мужі запросили Ростислава Берладничича на княжіння і той з дозволу смоленського князя Давида «еха и [зь] Смоленська в борзѣ и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичкои, и взя два города Галичкыи и оттолѣ поиде к Галичю»¹⁶. Тобто Ростислав виїхав із Смоленська, і коли досяг *україни* Галицького князівства, узяв два галицьких міста (ясна річ, периферійних), а відтак вирушив на Галич — центр князівства. Щоб переконатися в слушності такого тлумачення, варто лише звернутися до передніх згадувань князівства в цьому ж таки літописному епізоді: «Святослав же оутаився Рюрика ... яко же дадять емоу *Галичъ*»; «аже хочеть ити на *Галичъ*»; «ки тако здоумавше поидоша к *Галичю*»; «рядящимся о *волость Галичкоую*»; «не хотѣ подѣлится *Галичомъ*»; «послапаша Галичкыи моужи к Ростиславоу к Берладничичю, зовоуще его в *Галичъ*». Попри звичну для тих часів метонімію (місто Галич і князівство Галич) добре видно, що літописець ніяк не мав на увазі *Україну Галицьку* як частину якоїсь (більшої?) *України* чи взагалі як хоронім — це просто найближче до смоленських земель галицьке пограниччя.

Даремне було б на той час шукати якийсь хоронімічний зміст і в подальших ранніх згадках назви *україна* — завжди в таких випадках ідеться про порубіжні території¹⁷. Яскравий приклад значення, як воно закарбоване в народній свідомості для слова *україна*, подається у хрестоматії М. Дурново: «На цим мисти була *украина*. В ту пору тут ніхто не жив, и не було цѣго селенія; гора покрита була лисами, де водывся разный дыкый звир, та жылы розбойныки, а долина — так це була настояща бизодня: болота та очерета, перве на перве почалы тут се-

¹⁶ Там же.— Стлб. 664.

¹⁷ Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі...— С. 165-167.

льщяця людя захожи...» (Харківська губернія)¹⁸. Подібні значення для слова *україна* засвідчують також і тлумачні словники української та російської мов. Саме до таких не організованих владним центром *україн* пасує прийменник *на*: для всього, що тут відбувається, що тут знаходиться, розташовується тощо,— для всього така *україна* є ареною, *на якій* воно себе виявляє. Ось чому так хочеться декому сьогодні триматися за форму *на Україні* — нею підкреслюється несправжність, позірність української самостійності.

Проте не слід забувати, що серед багатьох *україн* виявилася одна особлива: це та частина Дикого поля, що стала осереддям української козаччини з її Запорозькою Січчю. Саме до цієї *України* повної мірою слід застосувати міркування С. Шелухіна, бо вона справді здобута козацькою звитягою і козацькою шаблею відтята від ворожих зазіхань. У цьому випадку до такої *україни* вже починає застосовуватися прийменник *в* (*у*), що й демонструється у творчості російських декабристів та О. С. Пушкіна, які розглядають Україну часів Мазепи як державу. Своєрідним чином історія назви *україна* (*Україна*) перегукується зі своєю посестрою — назвою *Країна* в Далмації (пор. ще *Книнська Країна*, *Война Країна* та ін.). За походженням ця власна назва пов'язана з апелятивом *країна* «порубіжна область держави, де організована військова оборона, границя; край, уділ», а також заст. «військо; рать». Похідне від цього слово *країшник* позначає жителя *країни*, граничара. Ось одна із сучасних оцінок: «Найбільш гордим ім'ям, яке могло датися сербину, є — країшник. Високий, прямий, граничар, хоробрий і помірковано хитрий, країшник є символом сербської ратної традиції. Країшниками називалися найхоробріші ратники, від яких постала духовна, правдива аристократія». Ми навмисне не посилаємося на джерело цитування, оскільки проблема сучасної Країни є занадто болючою для сучасних Сербії та Хорватії і ця проблема не є предметом даної публікації. Звернемо увагу на інше: досить замінити назву *країшник* на назву *козак*, як одержимо історичний портрет запорожця-характерника. Недарма у зв'язку з ліквідацією Катериною II Запорозької Січі 1775 р. на охорону рубежів новоствореної Новоросійської губернії (колишнього Дикого поля, осереддям якого і перебували на той час землі самовільного запорозького козацтва) було запрошено саме сербів і чорногорців як досвідчених граничарів-країшників — *українців* з іншого краю Славії.

Подальша історія назви *Україна* щасливо збіглася з тим, що геній українського народу втілювався у творчості Т. Г. Шевченка, якому тогочасна Україна була «малою батьківщиною». Справді, звичайним асоціативним оточенням до назви *Україна* є у Шевченка образ степу, Дніпра, курганів-могил, моря. Вершинним твором тут слід назвати «Заповіт» Кобзаря з його початком: «Як умру, то поховайте / Мене на могилі, / Серед степу широкого, / *На Україні* милій». Однак поряд згадуються й такі рядки: «Холоне серце, як згадаю, / *Що не в Україні* поховують, / *Що не в Україні* буду жить». До цього долучається також назва іншого вершинного твору — «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм *в Україні* і не *в Україні* моє дружнє посланіє».

За оцінкою Ю. О. Карпенка, Т. Г. Шевченко «уславив Україну своїм творчим подвигом» і «надав величного змісту ... її імені». Зголошукуючись з цією думкою, беремося також стверджувати, що Кобзар зробив ще більше: оспівана в його поезії і піднесена на рівень загальнонаціональної свідомості, назва первісно невеликої території *Україна* стає сучасним символом консолідації всього українського народу, і саме з цієї символіки починається триумфальний поступ

¹⁸ Дурново Н. Хрестоматия по малорусской диалектологии.— М., 1913.— С. 11.

назви в її поширенні на всю територію сучасної України. Не випадково після Т. Г. Шевченка спостерігається спалах появи псевдонімів, похідних від слова *Україна*. Серед них сяє ім'я *Леся Українка*, проте початок цієї серії поклав, очевидно, один із перших біографів Шевченка О. Я. Кониський. Усього ж таких псевдонімів на часи Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.) стосовно заборони українства виявляється, за нашими підрахунками за «Словником українських псевдонімів і криптонімів» О. І. Дея, не менше 30¹⁹. Принагідно зазначимо, що й досі на теренах колишньої Югославії поширене прізвище *Крајишник* (*Krajišnik*) — за доономастичною семантикою те саме, що й *українець*.

Відтак треба нагадати нашим московським колегам (називаним у даному конкретному випадку цієї статті) принаймні кілька особливостей функціонування літературної мови. По-перше, система загальнонаціональної мови завжди багатша, ніж те, що використовується літературною мовою: пор. окання та акання як особливість російської національної фонетики й акання — як норму російської літературної мови (при збереженні елементів окання — *концерт*, *костюм* тощо у спеціальних випадках літературної вимови). Форми *в Україні / на Україні* (відповідно *в Украине / на Украине*) потрапляють під цей критерій повністю.

По-друге, норма літературної мови та узуальна мовна практика є явищами історично змінними: пор. *в Русі — на Русі, на Твері — в Твері* тощо. І в цьому відношенні форми *на Україні / в Україні* не суперечать принципу історизму. По-третє, у процесі поступової зміни якоїсь ділянки мовної норми певний час можуть співіснувати дві альтернативні форми — нова і стара з тим кінцевим підсумком, що одна з форм може застаріти та зійти нанівець. І тут форми *на Україні / в Україні* не суперечать мовним закономірностям. Доречно звернути увагу, що форма *в Україні* та її варіації зустрічаються у Шевченка не менше 45 разів і форма *на Україні* з її варіаціями — не менше 68 разів²⁰. Наведені ж вище цитування з Кобзаря показують, що особливого навантаження в розмежуванні цих форм не існує. З цим узгоджуються й наведені вище два приклади з К. Ф. Рилєєва.

Більше того, мовна спільнота час від часу вдається до повернення мовних явищ із історичного стану. Так, наприклад, в СРСР з листопада 1942 р. поступово починає реанімуватися колись старорежимне слово *офіцер* замість назви *командир Червоної Армії*, за якихось 30 років після того повернулися з історичного забуття військові звання *прапорщик* та *мічман*, ще пізніше були активовані також непопулярні колись звертання рос. *господин*, укр. *пан* тощо. На рівні інших семіотик можна навести приклад повернення погонів у Червоній Армії в січні 1943 р. або нещодавнє масове навернення до християнства практично всієї комуністично-атеїстичної партноменклатури (яка почала принародно осіняти себе хрестом — елемент релігійної семіотики).

Разом усе це означає, що вживання форм *в Україні (в Украине)* та *на Україні (на Украине)* не є проблемою граматичної норми обох мов, не є і проблемою мовної вправності чи невправності, правильності чи неправильності. Проблема лише в тому, що сьогодні в поглядах на вживання обох форм поляризувалися дві позиції: гаслом української позиції є доцентровий за значенням прийменник *в (у)*, який підкреслює самостійну державність України, тоді як протилежним гаслом стала форма *на Україні*, селективно з двох можливих варіантів успадкована

¹⁹ Див.: Дея О. І. Словник українських псевдонімів і криптонімів (XVI–XX ст.).— К., 1969. — 559 с.

²⁰ Словник мови Т. Г. Шевченка : В 2 т.— К., 1964.— Т. 2. — С. 359–360.

Радянським Союзом від імперської Росії. Підкреслено принципове вживання цієї форми символізує небажання (пряме чи приховане) визнавати українську незалежність. Перед нами, таким чином, відносно рідкісний випадок, коли не копір (*білий — червоний, помаранчевий — біло-блакитний* тощо), не лексичне позначення ідеологічної орієнтації (*лівий — правий* та ін.), не знаки розрізнення (*ромби та трикутники у петлицях — погони*), не звертання (*господин — товариш*) — граматична форма стає ідеологемою, своєрідним *fiilogue*, що свого часу розділив символ віри на варіанти Західної та Східної церков.

За великим рахунком, полярно щодо інших маркована мовна одиниця може стати своєрідним гаслом попри свою семантику (на теренах філології доречно пригадати слово *молодограматики*, яким у свій час іронічно були названі представники молодого покоління мовознавців у Лейпцигу та яке стало гаслом нового етапу розвитку мовознавчої думки). Стосовно нашої ситуації скажемо, що, наприклад, угорці ніяк не страждають від того, що живуть *на Угорщині* — саме таке поморфемне значення має аглютинативна форма *Magyarországban* (пор. *Oroszországban, Ukranban* — поморфемно «в Росії», «в Україні»). Навпаки, пояснюючи іноземцеві цю особливість своєї мови, угорець з особливим почуттям також підкреслить ще й те, що угорці мешкають також *на Будапешті, на Сегеді* (такою є семантика слівформ *Budapesten, Szegeden*) тощо, але *в Дебрецені* (*Debrecenben*) та *в інших містах*. Між іншим, не виключено, що до подібного ж субстратного угро-фінського архетипу можуть звестися давні форми *на Москві, на Твері* на противагу формам *в Новгороді, в Торжку, в Києві*.

Однак із назвою *Україна* склалося так, як воно є: символом самостійної державницької організації стала історично виправдана форма *в Україні* (*в Украине*). Коли б деякі російські філологи помірковано підійшли до цього питання і зважили на викладені вище факти (вони ж бо не є незбагненою таємницею — потрібен лише неупереджений погляд на них), то мали б погодитися, що ця форма для російської мови має право на існування. Тим більше (звернемо на це особливу увагу ономастів!), що йдеться не про перше-ліпше слово, а про власну назву країни, яка під цією назвою визнана міжнародною спільнотою. Певним чином ця назва є монополією України (пригадаємо, як Греція не хоче визнавати сусідню країну саме через те, що вона називається *Македонія*: тим самим Греція проголошує свою монополію на цю історичну назву однієї з провінцій колишньої Візантії і назву сучасної північної частини Греції). Тому навіть з протокольно-дипломатичних міркувань Російська Федерація мала б погодитись на форму, обрану в даній ситуації Україною, не кажучи вже про те, що Україна, як володар цієї назви, мала б, на наш погляд, підстави наполягати на використанні форми *в Украине* російськими дипломатами та урядовими посадовцями у міждержавних та міжнародних дипломатичних зносинах, оскільки ця форма прийнята мовною практикою України для української та російської мов і не суперечить ні нормам, ні системі російської мови, ні офіційній позиції Російської Федерації щодо незалежності України.

Нарешті, ще одне наше зауваження стосується жупела креолізації слов'янського мовлення в Україні. Звичайно ж, російські колеги знають, що Україна має потужну філологічну традицію, у тому числі традицію шкільного та вузівського викладання словесності як української, так і російської. Принагідно нагадаємо, що саме завдяки випускникам Києво-Могилянської академії, які служили і вчителювали на Холмогорщині, майбутній перший російський академік Михайло Ломоносов познайомився з «Граматикую словенською» українського вченого Мелетія Смотрицького, а потім і сам навчався за нею в Києво-Могилян-

ській академії, а потім ще й заклав і підвалини вітчизняної філологічної науки в її сучасному розумінні. Тому того мовного хаосу, що його пророчать Україні за 15–20 років, не буде, бо Україна має відповідну традицію, наукові та навчальні інституції, законодавчі положення — усе це стоїть на охороні мов України. Інша річ, що ця охорона недосконала, і Україна справді має складні соціолінгвістичні проблеми, викликані близькоспорідненою двомовністю своїх громадян. Проте такі проблеми повинні розв'язуватися шляхом наукового і просвітницького підходу до них.

Насамкінець відзначимо таке: як це не парадоксально чи навіть крамольно може сприйматися, але та чи інша країна, та чи інша нація не мають монополії на свою мову. Нагадаємо, що у світі можна нарахувати, як мінімум, 19 варіантів англійської мови в таких країнах: Австралія, Беліз, Великобританія, Гонконг, Зімбабве, Індія, Індонезія, Ірландія, Канада, країни Карибського басейну, Малайзія, Нова Зеландія, Сінгапур, США, Трінідад і Тобаго, Філіппіни, Південно-Африканська республіка, Ямайка. А для іспанської мови таких варіантів — 21. Навіть для російської мови текстовий редактор Word сьогодні пропонує два варіанти — російську мову Росії та російську мову Молдавії (не Молдови!) (відмінність між мовами не назвуть, можливо, навіть самі творці текстового редактора з комп'ютерної імперії Біла Гейтса). Маючи подібний світовий досвід, констатуємо: було б надзвичайно прикро, якщо б за кілька років (ті самі визначені О. В. Суперанською 15–20) нова версія удосконаленого текстового редактора запропонувала ще й варіант російської мови в Україні. Такого шляху функціонально-дивергентного розвитку російської мови слід уникнути. Однак при цьому підхід *a la grand-russe* у поглядах на проблему має бути знятим з порядку денного як неприпустимий анахронізм, якому жодна реанімація не допоможе.

(Одеса)

M. I. ZUBOV

В УКРАЇНЕ AND НА УКРАЇНЕ: REMARKS ON THE RECENT GRAMMATICAL FILIOQUE

The article concentrates on the application of the *в Україні* structural form in Russian. It is evident that this form is vital enough for usage from the points of view of systematic structure, universal rules and the language history, as it was used since the classical Russian literature period. Typically, the phenomenon coincides with the history of *в Руси — на Руси, на Москве — в Москве* forms. The contemporary trends to prevent the *в Україні* form from public circulation in the Russian language in Russia and proclamation of the *на Україні* form as the only plausible instead, are solely based on the ideological reasons.

Keywords: Ukraine, Rus, Moscow, Ukrainian language, Russian language, onomastics, toponymy.